

LIETUVOS TAUTINĖS MAŽUMOS, VALSTYBĖ IR VISUOMENĖ XX–XXI AMŽIŲ SANDŪROJE

Petras Biveinis

Docentas humanitarinių mokslų daktaras
Tel. (8 618) 762 96
El. paštas: pbiveinis@gmail.com

Algis Povilas Kasperavičius

Docentas humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
Tel. 268 72 86

Įvadas

Tautinių mažumų padėtis vienoje ar kitoje šalyje yra svarbus demokratijos rodiklis. Tautinių mažumų teisių apsauga padeda palaikyti politinį stabilumą valstybėje, išvengti įtampos, konfliktų. Mažumos, kai ignoruojamos jų teisės, varžoma veikla, sukelia daug problemų įvairiose šalyse ir įtampos tarpvalstybiniuose santykiuose.

Lietuvos valstybės nacionaline politika siekiama padėti tautinėms mažumoms integruotis į ekonominį, kultūrinį, politinį šalies gyvenimą. Tautinėms mažumoms svarbu išsaugoti gimtąją kalbą, puoselėti kultūrą, tradicijas, išpažinti savo religiją. Tų tikslų be valstybės pagalbos ar bent palankaus neutralumo pasiekti būtų sunku ar netgi neįmanoma.

Tautinių mažumų padėtis, kaip ir žmogaus teisės, nėra tik atskiros šalies vidaus reikalas. Tai yra taip pat tarptautinių organizacijų rūpestis. Europos Sąjunga, ruošdamasi priimti į savo sudėtį naujas valstybes

nares, tarp jų ir Lietuvą, atidžiai stebėjo tautinių mažumų padėtį jose. 1993 m. ES viršūnių susitikime Kopenhagoje buvo suformuluoti narystės kriterijai valstybėms kandidatėms. Jos privalėjo turėti stabilias demokratines institucijas, garantuoti įstatymų viršenybę, žmogaus teises ir pagarbą nacionalinėms mažumoms.

Tautinės mažumos sąvoka teisės aktuose, mokslinėje literatūroje apibūdinama gana įvairiai. LR Konstitucijoje skelbiamos tautinių bendrijų teisės, o Aukščiausioji Taryba 1989 m. lapkričio 23 d. priėmė Tautinių mažumų įstatymą. Tautinės mažumos apibrėžimo nėra nei Lietuvos įstatymuose, nei tarptautiniuose dokumentuose. JT dokumentuose vartojamos keturios mažumų sąvokos: tautinės, etninės, religinės ir kalbinės. Paprastai tautinė mažuma apibūdinama kaip bendruomenė, gyvenanti kitoje valstybėje ir turinti savo kalbą, kultūrą, tradicijas, religiją. Mokslinėje literatūroje ir teisės aktuose neretai minima ir etninių

mažumų sąvoką. Dažnai tai yra tautinės mažumos sinonimas. Kartais pabrėžiama, kad etninė mažuma neturi savo istorinės tėvynės, brandžios tautinės savimonės. Lietuvoje paprastai taikoma tautinės mažumos (bendrijos) sąvoka. Straipsnio autoriai, vartodami mums įprastą tautinės mažumos sąvoką, nevengia ir etninės mažumos sąvokos, ypač kalbėdami apie negausias mažumas.

Istoriografija nagrinėjama tema nėra gausi. Kiek daugiau dėmesio susilaukė teisininkų darbai apie tautinių mažumų teisių įgyvendinimą Lietuvoje¹. Buvęs Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie LR Vyriausybės direktorius Remigijus Motūzas konferencijoje „Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje“, skirtoje Tautinių mažumų įstatymo ir departamento dešimtmečiui, apžvelgė departamento nuveiktus darbus, apibūdino tautinių santykių raidą Lietuvoje per dešimt metų². Reikšmingi yra du V. Savukyno straipsniai³. Publikacijose nagrinėjamos Lietuvos lenkų ir rusų laikysenos. Remdamasis statistiniais bei sociologiniais duomenimis, autorius parodo, kad dauguma lenkų yra pasirinkę „segregacinę“ laikyseną, t. y. galima kons-

¹ *Beinoravičius D., Vainiūtė M.* Tautinių mažumų teisės // Tautinių mažumų teisės. Vilnius, 2005; Tautinių mažumų teisės Lietuvos Respublikoje // Žmogaus teisės Lietuvoje: teoriniai ir praktiniai aspektai / Sud. ir red. N. Lomanienė. Vilnius, 1996 ir kt.

² *Motuzas R.* Tautinės mažumos ir pilietinė visuomenė // Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje. Konferencijos, skirtos Lietuvos Respublikos Tautinių mažumų įstatymo ir Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 10-mečiui, medžiaga. 1999 m. lapkričio 25–26 d. Vilnius, 2000.

³ *Savukynas V.* Interpretuojant identitetą: socio-semiotinė kito analizė // Kultūrologija. Straipsnių rinkinys, t. 6. Vilnius, 2000; Lietuvos lenkai ir rusai: dvi skirtingos laikysenos // Politologija. 2000, Nr. 2.

tatuoti tam tikrą atsiribojimą nuo gyventojų daugumos, o rusams yra būdingesnės inkorporacinės laikysenos, t. y. matomos tendencijos įsilieti į daugumą. Antisemitinio ekstremizmo apraiškos Lietuvoje aptartos dviejuose G. Kiaulakio darbuose⁴. Nemažai publikacijų skirta tautinių bendruomenių Lietuvoje istorijai⁵. Kompleksinių tyrimų šia tema iš esmės neturime.

Straipsnyje nagrinėjami tautiniai (etniniai) santykiai Lietuvoje 1992–2004 m., t. y. jo chronologinės ribos apima laikotarpį iki Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą. Rengiant straipsnį panaudoti įvairūs šaltiniai: Vyriausybės nutarimai, teisiniai aktai, statistiniai duomenys, sociologinių tyrimų rezultatai, archyviniai dokumentai, spauda.

Valstybės politika

Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal tautybę skaičiais 1979, 1989, 2001 m. parodytas lentelėje⁶.

2001 m. balandžio 6 d. Statistikos departamento atlikto Lietuvos Respublikos

⁴ *Kiaulakis G.* Dešinysis ekstremizmas šiandieninėje Lietuvoje. Vilnius, 2002; Dešinysis ekstremizmas Lietuvoje // Etniškumo studijos. 2006, t. 1. Vilnius, 2006.

⁵ Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai. Straipsnių rinkinys / Sudarė J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2011; *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XXI amžiaus pradžios, 3-s leid. Vilnius, 2007; *Kobeckaitė H.* Lietuvos karaimai. Vilnius, 1997; *Kričinskis S.* Lietuvos totoriai. Vilnius, 1993; Lietuvos čigonai. Tarp praeities ir dabarties / Sud. V. Toleikis. Vilnius, 2001; Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas / Ats. red. G. Potašenko. Vilnius, 2001; *Potašenko G.* Daugiatautė Lietuva: Lietuvos etninių mažumų istorija. Kaunas, 2008; *Vaitiekus S.* Lietuvos lenkai. Vilnius, 1996; *Vaitiekus S.* Ukrainiečiai Lietuvoje. Vilnius, 1996; *Žydai Lietuvoje: istorija, kultūra, paveldas / Sudarytojos L. Lempertienė, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė.* Vilnius, 2009 ir kt.

⁶ Statistikos departamento duomenys. Prieiga per internetą: [www. sd. lt](http://www.sd.lt)

<i>Tautybė</i>	<i>1979</i>	<i>1989</i>	<i>2001</i>
Iš viso	3 391 490	3 674 802	3 483 972
Lietuviai	2 712 233	2 924 251	2 907 293
Rusai	303 493	344 455	219 789
Lenkai	247 022	257 994	234 989
Baltarusiai	57 584	63 169	42 866
Ukrainiečiai	31 982	44 789	22 488
Žydai	14 697	12 392	4 007
Latviai	4 354	4 229	2 955
Totoriai	4 006	5 188	3 235
Čigonai	2 306	2 718	2 571
Kitos	13 813	15 617	10 858
<i>Gyventojų skaičius procentais</i>			
Iš viso	100	100	100
Lietuviai	80	79,6	83,5
Rusai	8,9	9,4	6,3
Lenkai	7,3	7	6,7
Baltarusiai	1,7	1,7	1,2
Ukrainiečiai	1	1,2	0,7
Žydai	0,4	0,3	0,1
Latviai	0,1	0,1	0,1
Totoriai	0,1	0,2	0,1
Čigonai	0,1	0,1	0,1
Kitos	0,4	0,4	0,3

gyventojų ir būstų visuotinio surašymo (toliau – Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas) duomenimis, Lietuvoje gyveno 3 483 972 gyventojai. Šalyje suskaičiuota 115 skirtingų tautybių gyventojų. Lietuviai sudarė 83,5 proc. Tautinių mažumų žmonių skaičius buvo labai nevienodas, svyravo nuo kelių šimtų tūkstančių, pavyzdžiui, lenkų ir rusų, iki kelių šimtų ar tik dešimčių, pavyzdžiui, bulgarų, vengrų ir kitų. Tik 29 tautybių buvo 100 ir daugiau žmonių. Palyginus šiuos duomenis su 1989 m. surašymo duomenimis, Lietuvoje

sumažėjo visų tautybių gyventojų: lietuvių, rusų, lenkų, ukrainiečių, baltarusių, žydų ir kt. Lietuvių sumažėjo dėl mažėjančio natūralaus prieaugio ir emigracijos, lenkų – iš esmės dėl natūralaus prieaugio mažėjimo. Rusų skaičiaus mažėjimą labiausiai lėmė emigracija. Lenkai Lietuvoje gyvena nuo seno. Keturiuose rajonuose – Vilniaus, Šalčininkų, Trakų, Švenčionių – jie sudaro gyventojų daugumą, Vilniaus ir Šalčininkų – absoliučią daugumą. Vilniaus rajone gyveno 77,6 proc. nelietuvių, iš jų lenkai sudarė 61,3 proc., Šalčininkų rajone – 89,5 proc., iš jų lenkai – 79,5 proc. Rusai daugiau susitelkę Visagino, Klaipėdos, Vilniaus miestuose, Zarasų, Švenčionių, Trakų rajonuose.

Lietuvos suvereniteto atkūrimo laikotarpiu kitų tautybių (rusų, lenkų, baltarusių ir kt.) dauguma nebuvo priešiški lietuvių nepriklausomybės siekiui, tačiau kai kurie jų tapo prokomunistinių organizacijų įkaitais. Vilniaus ir Šalčininkų rajonų nomenklatūros veikėjai lenkų tautinius interesus sugebėjo susieti su teritorinės nacionalinės autonomijos reikalavimu. Įtvirtinus Lietuvos nepriklausomybę tautiniai santykiai stabilizavosi, tačiau tai visiškai nereiškė, kad išnyko tautinės problemos.

Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvos valstybė politiką tautinių mažumų atžvilgiu grindė LR Konstitucija, Tautinių mažumų įstatymu, tarpvalstybinėmis sutartimis, tarptautinių organizacijų, Europos Sąjungos institucijų dokumentais. 1991 m. LR tapo Jungtinių Tautų nare, 1993 m. – Europos Tarybos nare. Šios organizacijos prioritetinėmis veiklos kryptimis laiko žmogaus teisių ir laisvių apsaugą. 1991 m. kovo 12 d. LR prisijungė prie Tarptautinės žmogaus teisių chartijos. 1993 m. pasirašė Europos žmogaus teisių ir laisvių apsaugos konvenciją.

1992 m. spalio 25 d. referendumu buvo priimta LR Konstitucija. Ji paskelbė demokratines teises ir laisves, įtvirtino demokratinę valstybės sandarą. LR Konstitucijos 37 straipsnis teigia, jog „piliečiai, priklausantys tautinėms bendrijoms, turi teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą, papročius“, o 45 straipsnis – „piliečių tautinės bendrijos savo tautinės kultūros reikalus, švietimą, labdarą, savitarpio pagalbą tvarko savarankiškai. Tautinėms bendrijoms valstybė teikia paramą“⁷.

Tautinių mažumų teises gina ne tik nacionaliniai įstatymai, bet ir tarptautinės sutartys. LR yra pasirašiusi ir ratifikavusi dvišales draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo sutartis su Lenkijos Respublika, Baltarusijos Respublika, Ukraina bei Rusijos Federacija. Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutartis įsigaliojo 1994 m. lapkričio 26 d., Lietuvos Respublikos ir Ukrainos draugystės ir bendradarbiavimo sutartis – 1995 m. balandžio 28 d., Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos sutartis dėl geros kaimynystės ir bendradarbiavimo – 1996 m. balandžio 26 d. Dar anksčiau, 1991 m. rugpjūčio 19 d., įsigaliojo Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Šiomis sutartimis šalys įsipareigojo užtikrinti jų teritorijoje gyvenančioms tautinėms mažumoms lygybę prieš įstatymus bei teisę individualiai arba kartu su kitais savo grupės nariais laisvai reikšti, saugoti ir plėtoti savo tautinį, kultūrinį bei religinį tapatumą. Ypatinę reikšmę lietuvių

ir lenkų santykiams turi Lietuvos ir Lenkijos valstybių sutartis. Joje pasmerktas smurto naudojimas, buvęs valstybių santykiuose, ir iškilmingai patvirtintas dabartinių Lietuvos ir Lenkijos valstybių teritorijų su sostinėmis Vilniumi ir Varšuva vientisumas.

Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvos valstybė nestokojo dėmesio žydams. 1994 m. rugsėjo 22 d. žydų genocido dienos išvakarėse Ministras Pirmininkas Adolfas Šleževičius padarė pareiškimą „Dėl žydų žudynių Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais“. Ministras Pirmininkas pripažino faktą, kad „ne vienas šimtas lietuvių dalyvavo žydų tautos genocide“, pareiškė, jog Vyriausybė prisiima atsakomybę už žudynių dalyvių persekiojimą. A. Brazausko vizito į Izraelį išvakarėse, 1995 m. vasario 15 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė pareiškimą „Dėl rasizmo, ksenofobijos, antisemitizmo ir netolerancijos apraiškų“. Dokumentas liudijo, kad valstybė pasižada nesitaikstyti su jokia antisemitizmo pasireiškimo forma. Prezidentas įpareigojo Aukščiausiąjį Teismą ir generalinį prokurorą peržiūrėti anksčiau nuteistų už dalyvavimą žydų žudynėse ir reabilituotų asmenų bylas, taip pat parengti reabilitacijos procedūrą. Jeruzalėje A. Brazauskas kalbėjo: „Aš, Lietuvos prezidentas, lenkiu galvą prieš daugiau nei du šimtus tūkstančių nužudytų Lietuvos žydų atminimą. Prašau Jūsų atleidimo už tuos lietuvius, kurie negailestingai žudė žydus, juos šaudė, trėmė, plėšė.“⁸

Tautinių mažumų teisių apsaugos sferoje valstybė žengė svarbų žingsnį 1995 m. Tų metų vasario 1 d. LR viena pirmųjų Europoje pasirašė Europos Tarybos tautinių

⁷ Lietuvos Respublikos Konstitucija. Vilnius, 1996, p. 16, 19.

⁸ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XXI amžiaus pradžios, p. 389, 390.

mažumų apsaugos pagrindų konvenciją (įsigaliojo 2000 m. liepos 1 d.). Konvencija numatė veiksmingą tautinių mažumų teisių apsaugą, drauge vienas jos straipsnių (20) skirtas ir jų pareigoms. Konvencija įpareigoja asmenis, priklausančius tautinėms mažumoms, gerbti nacionalinę konstituciją, šalies įstatymus. Tai svarbu Lietuvai, turint omenyje tautinių santykių kolizijas Šalčininkų, Vilniaus rajonuose ir kai kuriose kitose vietovėse.

Reikšmingu įvykiu Lietuvos gyvenime tapo Valstybinės kalbos įstatymo priėmimas 1995 m. Dešimtojo dešimtmečio viduryje lietuvių kalbos nemokėjimas buvo kliūtis kitataučiams integruotis į Lietuvos visuomeninį politinį gyvenimą. Net 45,9 proc. lenkų, 40,8 proc. baltarusių, 27,6 proc. ukrainiečių, 25,9 proc. rusų ir 23,1 proc. žydų nekalbėjo lietuviškai⁹. Esant tokiai situacijai buvo sunku tęsti mokslus aukštojoje mokykloje, sunkiau rasti ir darbą. Įstatymo pagrindu Vyriausybė parengė Valstybinės kalbos kitataučių bei kitakalbių vartojimo ir ugdymo programą. Įstatymas garantuoja gyventojų teisę gauti išsilavinimą valstybine kalba visoje Lietuvos teritorijoje ir valstybinės kalbos pamokos privalomos visoms vidurinėms mokykloms.

Tautinių mažumų teises ir pareigas Lietuvoje taip pat reglamentuoja Pilietybės (2002 m.), Švietimo (2003 m.), Asociacijų (1996 m.), Religinių bendruomenių ir bendrijų (1995 m.), Politinių partijų ir politinių organizacijų (1990 m.) ir kiti įstatymai.

⁹ Krupavičius A. Politinis dalyvavimas ir tautinės mažumos Lietuvoje // Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje. Konferencijos, skirtos Lietuvos Respublikos Tautinių mažumų įstatymo ir Tautinių mažumų ir išsivijios departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 10-mečiui, medžiaga, p. 34.

Vyriausybė tautinių mažumų politiką vykdė per atitinkamas valdymo institucijas, 1989 m. buvo įsteigtas Tautybių komitetas. 1990 m. balandį jis buvo reorganizuotas į Tautybių departamentą prie LR Vyriausybės. Departamentas formavo ir įgyvendino valstybės tautinių santykių darnumo politiką, stengėsi sudaryti sąlygas Lietuvos tautinėms mažumoms saugoti savo tapatumą, skatino gerbti įvairių Lietuvos tautų kultūrą, papročius, tradicijas, religiją, stengėsi pašalinti tautinės nesantaikos kurstymo priežastis¹⁰. Departamentas teikė siūlymus Vyriausybei rengiant ir tobulinant įstatymus, rengė ir įgyvendino tautinių mažumų, integracijos programas. 1990 m. buvo įsteigta Valstybinė komisija Rytų Lietuvos problemoms išnagrinėti, 1992 m. ji reorganizuota į Valstybinę regioninių problemų komisiją. 1994 m. kovo 25 d., reorganizuotus departamentą ir Valstybinę regioninių problemų komisiją, įkurtas Regioninių problemų ir tautinių mažumų departamentas prie LR Vyriausybės. Vyriausybė patvirtino Rytų Lietuvos rajonų socialinio plėtojimo 1996–2000 m. programą, kuri buvo pratęsta iki 2003-ųjų. Nuo 1999 m. sausio 1 d. departamentas buvo reorganizuotas į Tautinių mažumų ir išsivijios departamentą prie LRV.

1991 m. įkurti Tautinių bendrijų namai, kuriuose tautinių bendrijų organizacijos ir šiandien vykdo visokeriopą kultūrinę ir švietėjišką veiklą, rengia mokslines konferencijas, parodas, minėjimus. Namai turi erdvų pastatą, skirtą jiems Vyriausybės. Tuo metu tai buvo pirmoji ir vienintelė tokio

¹⁰ Pranešimas apie Europos Tarybos tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos įgyvendinimą Lietuvos Respublikoje pagal Konvencijos 25 straipsnio 1 dalį. Vilnius, 2001, p. 5.

pobūdžio įstaiga Vidurio ir Rytų Europoje. Siekiant užtikrinti, kad tautinės bendrijos aktyviau dalyvautų priimant sprendimus, susijusius su jų teisių apsauga, 1995 m. prie departamento buvo sudaryta Tautinių bendrijų taryba. Į ją įėjo dvidešimties tautybių bendruomenių atstovai. Departamento patvirtinti Tarybos nuostatai numatė pagrindinius jos uždavinius: rūpintis tautinių mažumų tautinio identiteto saugojimu, pagal savo kompetenciją stebėti, kaip LR įgyvendinami su tautinių mažumų teisėmis susiję įstatymai; ugdyti tautinį pakantumą; siekti, kad LR gyventojai, priklausantys tautinėms mažumoms, išsiliėtų į šalies visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą, ir kt.¹¹

2000 m. liepos 1 d. Vyriausybė patvirtino čigonų integracijos į Lietuvos visuomenę 2000–2004 m. programą. Šią programą koordinavo ir vykdė Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas, Švietimo ir mokslo ministerija ir Vilniaus miesto savivaldybė. Pirminis programos etapas buvo skirtas čigonams, gyvenantiems Vilniaus Kirtimų gyvenvietėje. 2001 m. Kirtimuose pradėjo veikti Visuomenės centras, kuriame rengiami suaugusiųjų švietimo kursai, vykdoma vaikų ir paauglių nusikaltimo prevencijos programa, dirba ikimokyklinio parengimo grupės.

Tautinių mažumų ir išeivijos departamento specialistai dalyvavo įvairiuose projektuose. 1999 m. jie drauge su tautinių bendrijų atstovais dalyvavo vykdant bendrą Europos Tarybos ir Europos Sąjungos projektą „Tautinės mažumos Europoje“.

Lietuvos atstovai konferencijose, seminaruose, diskusijose, išvykose turėjo galimybę susipažinti su kitų Europos valstybių vykdoma tautinių mažumų politika¹². 2001 m., vykdant Europos Tarybos Pasitikėjimo skatinimo programą, buvo parengtas tautinių bendrijų radijo laidų projektas „Žiniasklaida ir Klaipėdos tautinės bendrijos – I“. Tautinės bendrijos gavo lėšų kurti ir transliuoti radijo laidas mažumų kalba. Bendra projekto vertė – maždaug 21 000 eurų. 2003 m. projektas buvo pratęstas („Žiniasklaida ir Klaipėdos tautinės bendrijos – II“).

Pirmą kartą pagal valstybinę ceremonialą Lietuvos žydų genocido diena Panerių memoriale pažymėta 2000 m. rugsėjo 22 d. Tais metais buvo parengta taip pat valstybinė Lietuvos holokausto švietimo programa, numačiusi šalinti antisemitizmo apraiškas, kurias kelia istorijos žinių stoka, įvairūs demagogiški antisemitiniai svaiojimai. Programos tikslas – auklėti jaunimą, visuomenę etninio pakantumo dvasia. Ji numatė moksleivių, studentų, karių, viso jaunimo švietimą, specialų istorijos mokytojų rengimą (Lietuvoje, Izraelyje, kitur), vadovėlių ir įvairių knygų leidimą ir pan.¹³ 2001 m. rugsėjo 23 d. restauruotame buvusio prieškarinio Vilniaus žydų dramos teatro pastate Naugarduko gatvėje buvo atidarytas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Tolerancijos centras (direktorius Emanuelis Zingeris, vedėja – dr. Ona Biveinienė). Centro tikslas – vykdyti švietėjiškas ir menines programas, pristatyti žydų kultūrą kaip bendro Lietuvos kultūros paveldo dalį, ugdyti

¹¹ Tautinių bendrijų tarybos prie Regionių problemų ir tautinių mažumų departamento Nuostatai. Lietuvos valstybės Naujasis archyvas (toliau LVNA), f. 78: Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie LR Vyriausybės, ap. 1, b. 38, l. 35–37.

¹² Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie LR Vyriausybės 1999 m. veiklos ataskaita. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 125, l. 9–10.

¹³ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XXI amžiaus pradžios, p. 415, 416.

jaunimą savitarpio tolerancijos dvasia. 2003 m. rugsėjo 10 d. švietimo ir mokslo ministro įsakymu patvirtinta Holokausto švietimo veiklos programa. Jos tikslas – gerinti mokymo apie holokaustą kokybę, labiau koordinuoti šioje srityje dirbančių valstybinių institucijų ir visuomeninių organizacijų veiklą ir kt. 2001 m. spalio 4 d. Mokslų akademijoje buvo oficialiai pristatyta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) išleista knyga „Išgelbėję pasaulį. Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)“¹⁴. Po metų knyga paskelbta ir anglų kalba. Bene didžiausias žydų gelbėtojų sąrašas išspausdintas 2001 m. išleistoje knygoje „Žydų gelbėjimas 1941–1944 m. (pavardžių rodyklė) (sudarytoja – Ona Biveinienė)“¹⁵. Sąraše yra apie 3 000 pavardžių Lietuvos piliečių, nacių okupacijos metais gelbėjusių žydus nuo sunaikinimo. Žydų religiniai raštai – 309 Toros, išsaugotos Lietuvoje, Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, 2002 m. sausio 30 d. iškilmingai buvo perduotos Jeruzalės žydų paveldo centrai „Hechal Shlomo“.

Švietimas yra pagrindinė sritis, nuo kurios priklauso ir integracijos procesas, ir tautinio tapatumo išsaugojimas. Pagrindinės nuostatos, apibrėžusios tautinių mažumų mokyklos vietą Lietuvos švietimo sistemoje, buvo išdėstytos Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministerijos 1992 m. gruodžio 22 d. nutarimu Nr. 76 patvirtintose „Tautinių mažumų mokyklų integravimosi į Lietuvos Respublikos švietimo sistemą nuostatose“¹⁶. Jos nustatė demokratinei valstybei būdingas tautinių mažumų švietimo kryptis, grindžiamas pilietinės darnos, integracijos ir solidarumo, Lietuvos tautų etnokultūrinės tapatybės išsaugojimo ir

kultūrinio bendradarbiavimo, skatinančio bendrą Lietuvos kultūros pažangą, ir kitais principais. 2002 m. sausio 16 d. Švietimo ir mokslo ministerija priėmė naujas Tautinių mažumų švietimo nuostatas, kurios užtikrina Lietuvoje gyvenančioms tautinėms mažumoms valstybinėse bendrojo lavinimo mokyklose švietimą gimtąja kalba. Tautinių mažumų mokyklose mokiniai galėjo visų dalykų mokytis gimtąja kalba, o lietuvių – kaip atskiro dalyko.

Švietimo ir mokslo ministerijos duomenimis, 2003–2004 m. m. Lietuvoje buvo 1816 bendrojo lavinimo mokyklų, iš jų 1 616 lietuvių mokomąja kalba, 142 – rusų, lenkų ir baltarusių mokomosiomis kalbomis, 59 – mišrios, turinčios klasių įvairiomis mokomosiomis kalbomis. Per 14 metų pakito mokyklų rusų ir lenkų mokomąja kalba skaičius. Mokyklų rusų mokomąja kalba sumažėjo: 1990–1991 m. m. jų buvo 85, 2003–2004 m. m. – 58. Mokyklų lenkų mokomąja kalba padaugėjo: 1990–1991 m. m. jų buvo 44, 2003–2004 m. m. – 83. Atsirado naujų mokyklų, kuriose mokoma tautinių mažumų kalbos kaip gimtosios¹⁴. Atskirai paminėtinos dvi mokyklos – Vilniaus Šolomo Aleichemo žydų mokykla ir Klaipėdos Hermano Zudermano mokykla, kurią galime laikyti vokiečių mokykla. Abi mokyklos neatitiko mūsų šalyje vyraujančio tautinių mažumų švietimo modelio, tačiau jose ryškus siekis išsaugoti ir ugdyti kultūrinę tapatybę.

Atskira problema tapo teisės į žemės nuosavybę atkūrimas Vilniuje. 1991 m. priėmus įstatymą „Dėl piliečių nuosavybės

¹⁴ Tautinių mažumų integracijos į Lietuvos visuomenę 2005–2010 metų programa. Prieiga per internetą: http://www.tmid.lt/index.php?page_id=641.

teisių į išlikusį nekilnojamą turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“ nebuvo pripažinti prieškarinio laikų Lenkijos įstaigų išduoti dokumentai. Tačiau 1993 m. gegužės 20 d. LR Vyriausybė anuliavo šią nuostatą, išplėtė dokumentų, patvirtinančių nuosavybės teisę į išlikusį nekilnojamąjį turtą, ratą. Kadangi kai kurie žmonės neišsaugojo ir tokių dokumentų, jie galėjo įrodyti turėtą nuosavybę per teismą. Dėl daugelyje Vilnijos kaimų egzistavusios rėžinės žemės valdymo sistemos buvo pradėti rengti kaimų žemėtvarkos dokumentai. 1995 m. vasarą buvusiems žemės savininkams teisė į žemės nuosavybę buvo atkurta: Vilniaus r. – 26,4 proc., Švenčionių r. – 20,7 proc., Šalčininkų r. – 15,3 proc., visoje Lietuvoje – 32 proc.¹⁵ Teisės į žemės nuosavybę atkūrimas Vilnijoje, palyginti su kitomis Lietuvos vietomis, vėlavo. Procesą komplikavo ir žemės vertė prie Vilniaus, biurokratinio aparato nelankstumas bei korupcija. Nuo 1996 m. Rytų Lietuvoje žemė turėjo būti pradėta gražinti savininkams panašiais tempais, kaip ir visoje Lietuvoje, tačiau Vilniaus rajone to nepadaryta, ypač dėl LR Seimo priimto „žemės sklypų perkėlimo“ įstatymo.

Tautinių mažumų kultūrinio gyvenimo įvairovė

Lietuvoje nuo seno gyvena skirtingų kultūrų, religijų, papročių žmonės. LR įstatymai numatyta tvarka suteikia jiems teisę steigti visuomenines ir kultūrinės organizacijas, vienyti į politines partijas, organizacijas.

¹⁵ Dėl Lietuvos lenkų sąjungos vyriausiosios valdybos preliminarinio raporto, priimto 1995 m. gegužės 25 d. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 36, l. 36.

Rusų kultūra Lietuvoje yra daugiasluoksnė, nes kiekviena imigracijos banga buvo specifinė. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, rusai turėjo geresnes sąlygas negu kitos tautinės mažumos švietimui gimtąja kalba, kultūrai, tapatumui ugdyti. Rusai plačiai išplėtojo visuomeninę ir kultūrinę veiklą. Seniausia ir įtakingiausia organizacija tapo 1988 m. įkurtas Rusų kultūros centras Vilniuje. 1998 m. rusai jau buvo susibūrę į 55 įvairias visuomenines organizacijas: veikė Rusų draugija Lietuvoje, Kauno miesto rusų kultūros bendrija, Klaipėdos rusų kultūros draugija „Otečestvo“, Lietuvos Respublikos mokyklų dėstomąją rusų kalbą mokytojų asociacija ir kt.

Lietuvos lenkai per šešis šimtus bendro gyvenimo metų įnešė svarų indėlį į krašto politinį, ekonominį ir kultūrinį gyvenimą. Žymiausia lenkų organizacija – Lietuvos lenkų sąjunga, susikūrusi 1988 m. Be jos ir politinio pobūdžio susivienijimų, 1998 m. veikė 45 lenkų visuomeninės organizacijos: Lietuvos lenkų kultūros centras, Lenkų meno galerija, Lietuvos lenkų harcerų sąjunga, sporto klubas „Polonija“ ir kitos. Lietuvoje gerbiamas ir saugomas lenkų poetų, rašytojų A. Mickevičiaus, J. Slovackio, J. I. Kraševskio, kurių kūrybos labai svarbi tema buvo garbinga Lietuvos praeitis, atminimas. 1992 m. atnaujinta Bazilijonų vienuolyno Konrado celė, kurioje kalėjo jaunas poetas Adomas Mickevičius. 1992 m. Lietuvos Respublikos kultūros paveldo inspekcija davė leidimą tvarkyti Rusų kapinėse esančius XX a. pradžios lenkų karių kapus. Buvo sutvarkytas J. Pilsudskio ir jo motinos memorialas¹⁶. Tais pačiais metais

¹⁶ *Vaitiekus S.* Lietuvos lenkai, p. 42.

iškilmingai ir plačiai buvo minimos kompozitoriaus S. Moniuškos 120-osios mirties metinės, 1994 m. – šio menininko 175-osios gimimo metinės. 1994 m. pavasarį sostinėje nuskambėjo I lenkų muzikos festivalis. 2000 m. Vilniuje atidaryti Lenkų namai, kuriuose įsikūrė įvairios Lietuvos lenkų organizacijos ir saviveiklos kolektyvai.

Totoriai ir karaimai savo buvimu patvirtina tolerantiško mūsų krašto įvaizdį. 1993 m. restauruota ir atšventinta karaimų kenesa Vilniuje. Dešimtame dešimtmetyje įvyko daug gerų permainų totorių gyvenime: atidaryta Kauno mečetė, pastatyti Raižių parapijiniai namai, atstatyta Keturiasdešimt Totorių kaimo mečetė, restauruotos Raižių ir Nemėžio mečetės. 1998–1999 m. išleistas Karaimų liturginis maldynas (dvi kygos, leidykla „Baltos lankos“) karaimų kalba¹⁷. Nuo 1996 m. veikia Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga. Jos įkūrėjas ir pirmasis vadovas buvo dr. Romualdas Malakaveckas (1933–2006 m.). 1997 m. surengta tarptautinė mokslinė konferencija, skirta totorių ir karaimų apsigyvenimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 600-osioms metinėms. Jubiliejiniai renginiai vyko visą birželį. 1998 m. buvo atkurtas Lietuvos musulmonų – sunitų dvasinis centras – muftijatas.

Siekiami sudaryti palankias švietimo ir kultūros raidos sąlygas ir kitoms nedidelėms tautinėms bendrijoms, vis labiau domimasi jų kultūra. Vilniaus universitete 1992 m. įsteigtas Orientalistikos centras. 1992 m. birželį įkurta Lietuvos ukrainistų asociacija. Jos pirmininke buvo išrinkta VU docentė N. Neporožnia. Šios organizacijos nariai

yra įvairių tautybių žmonės, kuriuos vienija noras pažinti Ukrainą ir pagarba jai¹⁸.

Svarbi žydų kultūros institucija yra Valstybinis žydų muziejus, kuriam suteiktas genialaus talmudisto Vilniaus Gaono vardas. Muziejus renka medžiagą apie Lietuvos žydų istoriją, kultūrą, holokaustą. Muziejuje veikia nuolatinės ekspozicijos. 1997 m. pažymėtos Eliahu Gaono mirties 200-osios metinės. Iškilmės truko visą savaitę. 1998 m. rugpjūtį Vilniuje buvo organizuoti pirmieji tarptautiniai jidiš kalbos ir literatūros vasaros kursai (anksčiau jie vyko Oksforde, Paryžiuje ir kitur). Vilniaus kursų programos steigėjas ir vadovas yra žymus žydų filologas ir rašytojas profesorius Hiršė Dovydas Kacas, 18 metų jau vadovavęs tokiai programai Oksfordo universitete. Prof. H. D. Kacas pradėjo vadovauti Vilniaus universiteto Kultūrinių bendrijų studijų centrui, kuriame veikia Judaikos skyrius. 2000 m. rugsėjį Centras surengė pirmą tarptautinę konferenciją „Jautriausios mažumos: bevalstybės kultūros ir tarpkultūrinė tolerancija naujoje Europoje“¹⁹.

Lietuvoje buvo plačiai pagerbtos lenkų poeto A. Mickevičiaus, rusų poeto A. Puškino 200-osios gimimo metinės, baltarusių švietėjo ir knygų leidėjo P. Skorinos 500-osios gimimo metinės. 1996 m. restauruoti ir įrengti vokiečių kultūros centrai Klaipėdoje ir Šilutėje. Kultūros centrų tikslas – padėti palaikyti tautinį savitumą, puoselėti vokiečių tautos tradicijas, lietuvių ir vokiečių tarpusavio supratimą, skleisti kultūros, mokslo, ekonomikos informaciją apie Lietuvą.

¹⁷ Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas, p. 112.

¹⁸ *Vaitiekus S.* Ukrainiečiai Lietuvoje, p. 25.

¹⁹ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XXI amžiaus pradžios, p. 412.

Veikė tautinių bendrijų folkloro ansambliai. Jie koncertavo tautinių mažumų meno saviveiklos festivaliuose, pasirodydavo televizijos laidose. Per Lietuvos nacionalinį radiją ir televiziją transliuojamos laidos tautinių mažumų kalba.

Svarbių pokyčių įvyko čigonų bendruomenėje. Pirmoji jų visuomeninė organizacija – Lietuvos čigonų bendrija – įkurta 1992 m. (1996 m. reorganizuota į Vilniaus čigonų bendrija, pirmininkas – Steponas Visockas). 1995 m. įkurta Lietuvos čigonų bendrija „Romano džijipe“ (pirmininkas Steponas Beresnevičius), įsteigti jos skyriai Panevėžyje, Kaune, Ukmergėje. Tais pačiais metais Panevėžyje įkurtas pirmasis Lietuvoje čigonų ansamblis „Ame roma“. Sprendžiant nelengvas čigonų problemas, daug pastangų yra padėjusios Lietuvos nevyriausybinės organizacijos. Atviros Lietuvos fondas (ALF) 1993 m. pradžioje pradėjo vykdyti programą „Roma“, kurios uždavinys – atkreipti visuomenės dėmesį į čigonų problemas, inicijuoti projektus, pakeičiančius įsisenėjusi į požiūrį į čigonus, supažindinti su čigonų papročiais ir kultūra, įtraukti jų bendruomenę į Lietuvos gyvenimą. 1994 m. ALF Vilniaus Kirtimų vaikams organizavo intensyvius lietuvių kalbos mokymo kursus²⁰.

1998 m. Kaune įsteigtas pirmasis Lietuvos informacijos biuras „Roma“. Tokių biurų Europoje tada buvo jau 16. Jų steigėjas – Atviros visuomenės institutas (OSI) Londone. Pagrindinis biuro „Roma“ tikslas – keistis turima informacija, palaikyti ryšius su kitų šalių čigonais. 1998 m. romai jau buvo subūrę 8 visuomenines organizaci-

jas. Veikė Lietuvos čigonų bendrija „Čigonų laužas“ Vilniuje, Lietuvos čigonų bendrijos „Romano džijipe“ Panevėžio skyrius, Pasvalio romų bendrija „Romano divs“²¹. 2001–2002 m. Vilniaus universiteto Kultūrinių bendrijų studijų centre buvo dėstoma romani kalba, organizuojami seminarai, supažindinantys su čigonų kultūra, istorija.

Taigi praėjusio šimtmečio pabaigoje–1999 m. visuomenines organizacijas Lietuvoje turėjo rusai, lenkai, baltarusiai, ukrainiečiai, žydai, totoriai, latviai, čigonai, vokiečiai, armėnai, azerbaidžaniečiai, gruzinai, estai, karaimai, graikai, rumunai, vengrai, prancūzai, bulgarai – iš viso 19 skirtingų tautybių. Veikė per 220 tautinių bendrijų visuomeninių organizacijų. Jų kultūrinės programos rėmė valstybė, tautinės mažumos tai pat turėjo teisę ir galimybę netrukdomai gauti savo istorinių tėvynių, tarptautinių organizacijų finansinę paramą. Skirtingų religijų išpažinėjai susibūrė į daugiau kaip 1 000 religinių bendruomenių (krikščionių konfesijų paprastai vadinamos parapijomis). Religinės apeigos atliekamos lietuvių, rusų, lenkų, baltarusių, ukrainiečių, latvių, vokiečių, hebrajų, armėnų, rumunų kalbomis²².

XXI amžiaus pradžioje, 2001 m. balandžio 23–26 d., Vilniuje vyko tarptautinė konferencija „Civilizacijų dialogas“. Simboliška yra tai, kad ji buvo surengta mieste,

²¹ Dėl čigonų tautinės mažumos padėties. Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaiga. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 95, l. 111.

²² Motuzas R. Tautinės mažumos ir pilietinė visuomenė // Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje. Konferencijos, skirtos Lietuvos Respublikos Tautinių mažumų įstatymo ir Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 10-mečiui, medžiaga. 1999 m. lapkričio mėn. 25–26 d., p. 14–15.

²⁰ Lietuvos čigonai: tarp praeities ir dabarties / Sud. Vytautas Toleikis, p. 12, 14.

kuris garsėjo daugiakultūriškumu, istoriškai susiformavusia tolerancijos tradicija. Naujo amžiaus pradžioje tradicinėmis tapo tautinių mažumų kultūros dienos. Jos buvo rengiamos Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Visagine, Trakuose ir kitur. Tradicinis yra rusų sakralinės muzikos festivalis, kuriame taip pat dalyvavo meno kolektyvai iš Baltarusijos, Latvijos ir Rusijos. Lietuvos lenkai kasmet rengė Vilnijos krašto dainų šventes „Kwiaty polskie“. Laikraštis „Znad Wili“ ir Lietuvos rašytojų sąjungos lenkų sekcija – susitikimus „Gegužė prie Neries“, o šalies mokyklos rusų dėstomąja kalba – meno dienas „Mūza“. 2001 m. buvo leidžiamas 41 periodinis leidinys rusų, lenkų, vokiečių kalbomis. Vilniuje leidžiami ir trys mėnraščiai „Runj“ baltarusių kalba, ir „Lietuvos Jeruzalė“ lietuvių, jidiš, rusų ir anglų kalbomis, lenkų kalba – solidus spalvotas „Magazyn Wileński“. Lietuvos totoriai ir graikai savo laikraščius leidžia lietuvių arba rusų kalba su gimtosios kalbos intarpais²³. 2002 m. nevyriausybinė organizacija „Znad Wili“ įgyvendino projektą „Tolerancija ir mažumos“. Jo metu buvo parengtos ir transliuotos 25 radijo laidos apie Lietuvos tautines mažumas, jų gyvenimą, papročius, valstybės politiką tautinių mažumų atžvilgiu, ksenofobijos apraiškas ir toleranciją.

Graikų tautinė bendrija „Ponta“ 2003 m. surengė tarptautinę mokslinę konferenciją, skirtą paminėti 550 metų sukakčiai, kai turkai užėmė Konstantinopolį ir sunaikino Bizantijos imperiją. Konferencijoje dalyvavo įvairių sričių specialistai ne tik iš Lietuvos,

bet ir iš užsienio valstybių. Konferencijos pasisekimas paskatino paruošti tęstinį projektą „Europos Sąjunga ir Bizantijos kultūrinis palikimas“. Vykdamas šį projektą reguliariai kas antri metai rengiamos tarptautinės konferencijos.

2004 m. kovo 9 d. Pilies gatvės 10 namą papuošė memorialinė lenta, skirta įžymiam Ukrainos poetui Tarasui Ševčenkai. 2000–2001 m. daug renginių buvo skirta supažindinti su žydų kultūros paveldu Lietuvoje. 2001-ųjų sausį paminėtos įžymaus smuikininko Jašos Heifeco 100-osios gimimo metinės. Ta proga buvo atidengta atminimo lenta ant namo, kuriame smuikininkas mokėsi (Vilniaus g. 25). 2001 m. rugpjūčio 24–30 d. vyko pirmasis pasaulio litvakų – iš Lietuvos save kildinančių žydų – kongresas. Į jį susirinko apie 300 delegatų iš 12 pasaulio valstybių²⁴. Kongreso metu prisimintos iš Lietuvos žydų bendruomenės kilusios įžymios ar net pasaulinio garso asmenybės – Vilniaus Gaonas, smuikininkas Jaša Heifecas, dailininkai Isaakas Levitanas, Markas Antokolskis, Chaimas Sutinas, Žakas Lifšicas, dailėtyrininkas Bernardas Berensonas, pirmųjų žydų romanų autorius Abrahamas Mapu, esperanto kalbos kūrėjas Liudvikas Zamenhofas ir kiti. Paskutinę kongreso dieną – rugpjūčio 30-ąją Vilniuje atidarytas Jidiš institutas – pirmasis po Antrojo pasaulinio karo jidiš kalbos, literatūros ir kultūros tyrimo bei studijų centras Rytų Europoje.

Suprantama, pateikti ne visi faktai apie kultūrinio gyvenimo įvairovę. Lietuvos tautinės mažumos turtina mūsų krašto kultūrą.

²³ Dėl Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto. Kultūros ministerijai. 2001 05 03. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 158, l. 77–78.

²⁴ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias, p. 458.

Įtampų laukai tarpetniniuose santykiuose

Po 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo ir pasaulinio pripažinimo susidarė prielaidos stiprinti įvairių tautų tarpusavio pasitikėjimą. Tačiau tautinių problemų liko. Tai liudija sociologinės apklausos. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje sociologiniai duomenys parodė, kad lenkai lietuvių yra blogiau vertinami negu rusai. 1989 m. lenkus gerai vertino tik 13 proc., 1993-iaisiais – 12 proc.²⁵ O rusai buvo atitinkamai vertinami taip: 23 ir 24 proc.²⁶ 1990 m. apklausos duomenimis, Sąjūdį ir nepriklausomą Lietuvos komunistų partiją palaikė 87 proc. lietuvių, 30 proc. lenkų ir 20 proc. rusų²⁷. Lenkai buvo palankesni Nepriklausomybės atkūrimui, bet vertinami blogiau. Kodėl? V. Savukynas nurodo du pagrindinius veiksnius, susijusius su stereotipais: polonizuoto lietuvių ir lenkų kaip apgavikų stereotipus. Tai, V. Savukyno nuomone, lėmė jų skirtingą laikyseną. Rusai gana sėkmingai pradėjo integruotis į Lietuvos visuomenę. O lenkai pasirinko tautinio atskirumo, atsiribojimo nuo tautinės daugumos laikyseną.

Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje ėmė rasti antisemitizmo, ksenofobijos, neonacizmo apraiškų. Antisemitines, ksenofobines idėjas propagavo murzininkai, skustagalviai, Vytautas Štustauskas, jos kai kada mirgėdavo ir laikraščių puslapiuose. Žiniasklaidoje pasitaikydavo įvairių stereotipų apie tautines mažumas. Jos arba atskiros jų grupės publikacijose kartais buvo vaizduojamos kaip neintegruotos į visuome-

nės gyvenimą, priklausančios nusikaltėlių grupuotėms ir pan.

1993 m. antrojoje pusėje Savanoriškos krašto apsaugos tarnybos (SKAT) 62-ojo bataliono kariai Šiauliuose įkūrė nelegalią Lietuvos nacionalinės nepriklausomybės sąjungą (LNNS). 1993 m. gruodžio 2 d. šios sąjungos narių susirinkime jos vadu patvirtintas SKAT viršila Mindaugas Murza. Pagrindinis sąjungos iš esmės ksenofobinis šūkis skelbė: „Lietuva – lietuviams.“²⁸ Nelegalios politinės organizacijos egzistavimas išaiškintas 1995 m. Teismas skyrė M. Murzai pataisos darbų bausmę be laisvės apribojimo. Tad vėliau, 1996 m. lapkričio 24 d. Šiauliuose buvo įkurta visuomeninė organizacija, pasivadynusi „Lietuvių nacionalsocialinės vienybės sąjunga“. Dėl tokių neonacizmo apraiškų Tautinių bendrijų taryba 1997 m. priėmė pareiškimą LR vidaus reikalų ministrui, LR teisingumo ministrui, LR generaliniam prokurorui, kitų institucijų vadovams bei visuomenės informavimo priemonėms. Pareiškime teigiama, kad ksenofobinių, antisemitinių ir kitokių rasistinio pobūdžio teiginių apstu leidiniuose „Ateitis“, „Naujasis kelias“ ir „Tvarka“, taip pat Darbininkų – valstiečių fronto, vėliau pasivadinusio Liaudies vienybės sąjunga, lapeliuose ir Lietuvių nacionalsocialinės vienybės sąjungos leidinyje „Nacijos balsas“. Pastarajame tiesiogiai raginama „nukenksminti uždelsto veikimo minas – žydus, lenkus ir rusus“ ir „sudaryti tokias sąlygas, kad kiekvienas ateivis kuo greičiau norėtų grįžti į savo namus“²⁹, o

²⁵ Savukynas V. Interpretuojant identitetą: socio-semiotinė kito analizė // Kultūrologija. Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2000, t. 6, p. 396.

²⁶ Ten pat, p. 409 (17 nuoroda).

²⁷ Ten pat, p. 397.

²⁸ Kiaulakis G. Dešinysis ekstremizmas Lietuvoje, p. 7.

²⁹ Tautinių bendrijų tarybos pareiškimas dėl neofašizmo apraiškų Lietuvoje. Vilnius, 1997 07 24. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 12, l. 12–13.

2001 m. teismas priėmė nutarimą įspėti D. Balsytę-Lideikienę, leidusią „Lietuvos kalendorių“, už spausdinių, propaguojančių etninę nesantaiką, gaminimą ir platinimą. Nerealizuotas leidinio tiražas buvo konfiskuotas³⁰.

Dvigubos pilietybės klausimas irgi kiek žeidė kitataučių interesus. Pagal naują Pilietybės įstatymo redakciją, priimtą 1991 m., ir 1997 m. šio įstatymo pataisas, LR pilietybė įgyjama, jei asmuo pastaruosius 10 metų nuolat gyvena Lietuvos Respublikos teritorijoje, turi legalų pragyvenimo šaltinį ir yra išlaikęs valstybinės lietuvių kalbos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos pagrindų egzaminus. Pilietybės įstatymo 18 straipsnio 2 dalies 2 punktą nusako, kad Lietuvos Respublikos pilietybės netenkama, jei asmuo įgyja kitos valstybės pilietybę. Tokios nuostatos negaliojo lietuvių kilmės asmenims. Šis straipsnis sukėlė tautinių mažumų nepasitenkinimą, nes nuostatos išskyrė dvi Lietuvos piliečių grupes, kurioms taikomi skirtingi kriterijai atsižvelgiant į tautinę kilmę.

Diskusinis būtų klausimas dėl diskriminacijos darbo rinkoje. Statistikos departamento gyventojų užimtumo tyrimo duomenimis, 2002 m. bendras nedarbas siekė 13,8 proc., tačiau tautinių mažumų atstovų nedarbas buvo didesnis už vidutinį: rusų – 20,3 proc., lenkų – 17,8 proc., kitų tautybių asmenų – 17,4 proc. Gamybos ir prekybos sferoje „diskriminacijos“ apraiškų beveik nėra. Tačiau tarp valstybės aparato klerkų tautinių mažumų atstovų tikrai retai pasitaiko. Deja, nuo 2003 m. Statistikos departamentas neskelbia gyventojų užimtumo

tyrimo pagal tautybę duomenų ir šiuo metu tokio tyrimo neatlieka³¹.

Nagrinėjamu laikotarpiu išliko problemiški santykiai su lenkais. Jie yra įpratę vadintis lenkais Lietuvoje („poliaki na Litwie“), tarsi pabrėždami, kad priklauso kitai tautai ar net valstybei. Antra vertus, Lietuvoje nebuvo atsisakyta minties, kad Vilnijos lenkai yra „prarasti lietuviai“, kuriuos reikia „atlietuvininti“. Daliai lietuvių būdingas požiūris, kad Lietuvos lenkai kalti dėl Lenkijos valstybės politikos lietuvių mažumos atžvilgiu tarpukario laikotarpiu. Dar griežtesni kaltinimai skamba dėl Armijos Krajovos veiksmų prieš lietuvius Vilniaus krašte vokiečių okupacijos metais. Tačiau neatsižvelgiama, kad tai buvo Antrojo pasaulinio karo metai.

Naujas Valstybinės kalbos įstatymas (1995 m.) sukėlė Lietuvos lenkų autochtonų nepasitenkinimą. Kai kurie jo straipsniai prieštaravo Tautinių mažumų įstatymui. Pastarasis numatė, kad administraciniuose teritoriniuose vienetuose, kuriuose kompaktiškai gyvena kuri nors tautinė mažuma, informaciniai užrašai greta lietuvių kalbos gali būti ir tautinės mažumos kalba. O Valstybinės kalbos įstatymas nurodo, kad LR viešieji užrašai gali būti tik valstybine kalba ir tik tautinių mažumų organizacijų pavadinimai gali būti pateikiami ir kitomis kalbomis. Tautinių mažumų įstatymas numato, kad administracinių teritorinių vienetų, kuriuose kompaktiškai gyvena kuri nors tautinė mažuma, vietos įstaigose ir organizacijose greta valstybinės kalbos gali būti vartojama tos tautos mažumos (vietinė) kalba. Tačiau tai prieštarauja Vals-

³⁰ *Kuzmickaitė J.* Radikalai susirado fuierę // *Atgimimas*. 2004, sausio 30–vasario 5.

³¹ Socialinis pranešimas apie diskriminacijos apraiškas Lietuvoje. Mokslo darbai. Vilnius, 2010, p. 93.

tybinės kalbos įstatymui, nustatančiam, kad oficiali valstybinė kalba yra lietuvių kalba, ir numatančiam nuobaudas už kitokių kalbų vartojimą oficialiuose dokumentuose, valstybės ir savivaldos institucijų susirašinėjime bei oficialiuose renginiuose.

Akademikas Z. Zinkevičius, tapęs švietimo ministru, interviu „Valstiečių laikraščiu“ labai supeikė lenkiškas mokyklas Vilniaus krašte, pareiškė, kad visose valstybinėse mokyklose galėtų būti dėstoma valstybine kalba. 1996 m. pabaigoje Lietuvos lenkų kongresas nusiuntė Premjerui G. Vagnoriui ir užsienio reikalų ministrui A. Saudargui pareiškimą, prašydami paaiškinti, ar Z. Zinkevičiaus teiginiai „Valstiečių laikraščiu“ apie lenkiškas mokyklas Vilniaus krašte yra oficiali naujos Vyriausybės švietimo srities programa. Į ministro žodžius reagavo ir Varšuva. Užsienio reikalų ministras A. Saudargas pareiškė apgailėstą dėl savo kolegos Vyriausybėje pasisakymų spaudoje, sukėlusių neigiamą tautinių mažumų reakciją. Jis pabrėžė, jog Lietuva laikosi ir laikysis dvišalių tarptautinių įsipareigojimų, reglamentuojančių tautinių mažumų klausimus. Netrukus ministras ir interviu lenkų kalba transliuojančiai Vilniaus radijo stotčiai „Znad Wili“ pareiškė, kad neturi ketinimų likviduoti lenkiškas mokyklas³².

Atsirado rimtų problemų dėl lenkiškų pavardžių rašymo. LR AT 1991 m. vasario 6 d. nutarimu „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“ yra nustačiusi, kad nelietuvių tautybės asmenų vardai ir pavardės išduodamame Lietuvos Respublikos piliečio pase rašomi lietuviškais rašmenimis. Raštišku piliečio pageidavimu

vardas ir pavardė rašomi: 1) pagal tarimą ir nesugramatinti (be lietuviškų galūnių) arba 2) pagal tarimą ir gramatinami (pridedant lietuviškas galūnes). Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutarties, kurią Lietuvos Respublikos Seimas ratifikavo 1994 m. spalio 10 d., 14 straipsnyje numatyta, kad asmenys, priklausantys lietuvių tautinei mažumai Lenkijos Respublikoje, ir asmenys, priklausantys lenkų tautinei mažumai Lietuvos Respublikoje, turi teisę „<...> vartoti savo vardus ir pavardes pagal tautinės mažumos kalbos skambesį. Detalios pavardžių rašymo normos bus nustatytos specialioje sutartyje“³³. Sutarties tarp Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Lenkijos Respublikos Vyriausybės dėl asmenų, priklausančių lenkų tautinei mažumai Lietuvos Respublikoje, vardų ir pavardžių rašymo projektas buvo parengtas ir ne kartą svarstyta abiejų šalių derybų delegacijų susitikimuose. Lietuvos šalis siūlė rašyti pagal lenkų kalbos skambesį lotynų kalbos rašmenimis. Tačiau Lenkijos šalis šį pasiūlymą atmetė ir laikėsi savo pasiūlymo asmenų, priklausančių lenkų tautinei mažumai Lietuvoje, vardus ir pavardes rašyti su lenkų kalbos rašmenimis būdingais diakritiniais ženklais. Oficialios derybos dėl vardų ir pavardžių rašymo prasidėjo 1997 m. Tačiau per visą jų laikotarpį nepavyko surasti bendros pozicijos. Lietuvos šalis siūlė rašyti vardus ir pavardes pagal skambesį, atkuriant jų autentiškas fonetiškas ir morfologines formas, bet neminėti sutartyje rašybos. Tokiu atveju Lietuvoje lenkų tautinės mažumos pavardės būtų rašomos lietuviškais rašmenimis.

³² Į ministro žodžius reagavo Varšuva // Lietuvos rytas. 1997, sausio 3.

³³ Valstybės žinios, Nr. 97-1907.

Lenkijos šalis Lietuvos siūlymus derybose atmesdavo ir reikalavo priimti nuostatą rašyti vardus ir pavardes pagal lenkų gimtosios kalbos rašybą su visais diakritiniais ženklais.

1999 m. spalio 21 d. LR Konstitucinis Teismas priėmė nutarimą, kad Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. sausio 31 d. nutarimas „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“ atitinka Lietuvos Respublikos Konstituciją ir nepažeidžia joje įtvirtintų žmogaus teisių ir laisvių.

2001 m. rugpjūčio 2 d. Lietuvoje susitikę Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos ministrai pirmininkai sutarė atnaujinti derybas dėl Sutarties dėl asmenų, priklausančių lietuvių tautinei mažumai Lenkijos Respublikoje, ir lenkų tautinei mažumai Lietuvos Respublikoje, vardų ir pavardžių rašymo, siekiant ją pasirašyti 2001 m., pažymint diplomatinių santykių atkūrimo 10-metį. Rugpjūčio 28 d. Vilniuje susitiko abiejų valstybių derybų delegacijos. Lietuvos šalis pasiūlė asmenų, priklausančių lietuvių tautinei mažumai Lenkijos Respublikoje, ir asmenų, priklausančių lenkų tautinei mažumai Lietuvoje, vardus ir pavardes rašyti lotyniškais rašmenimis be diakritinių ženklų. Lenkijos šalis pasiūlė vardus ir pavardes rašyti pagal tautinių mažumų gimtosios kalbos rašybą ir tarti su diakritiniais ženklais. Taigi derybų šalių pozicijos išsiskyrė ir susitarimas nebuvo pasiektas³⁴.

³⁴ Dėl lenkiškų pavardžių rašymo. Užsienio reikalų ministerijai. 2002 04 30. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 172, l. 77; 2009 m. lapkričio 6 d. LR Konstitucinis Teismas nutarė, kad LR piliečio pase pavardė turi būti rašoma valstybine kalba, t. y. lietuviškais rašmenimis, ir paaiškino, kad nėra jokių kliūčių to paties paso kitiems įrašams skirtame skyriuje asmens vardą bei pavardę įrašyti ir nelietuviškais rašmenimis bei nesugramatinta forma, kai asmuo to pageidauja.

Be jokio priešiško žiūrint į lenkų tautinę mažumą Lietuvoje, vis dėlto reikalavimas rašyti jų pavardes su *cz*, *sz*, *w* ir diakritiniais ženklais nėra priimtinas, nes tai reikštų jų ypatingą išskirtinumą iš kitų mažumų. Daug paprasčiau yra žymėti lenkų tautybę rašant jų pavardes be lietuviškų galūnių, pavyzdžiui lietuvis „Jackevičius“, lenkas „Jackievič“ ir panašiai. Tiesa, žymūs kalbininkai – akademikas Z. Zinkevičius ir kai kurie kiti – griežtai pasisako prieš lenkų pavardžių rašymą originalia forma dokumentuose, bet jie yra už vadinamąją „autentišką“ rašybą Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje tų pavardžių ir vardų tautų, kur naudojama abėcėlė lotynišku pagrindu, tačiau su lietuviškomis galūnėmis, pridedamomis prie pavardžių po apostrofo. Tad spaudoje matome neįprastus „monstrus“ kaip „Voltaire’as“ ir netgi „Pilsud’skis“, „Ivan’as“ ir t. t. Šitoki chaosą sukėlę kalbininkai suteikė lenkams papildomą argumentą reikalauti ir savo pavardes rašyti originalia forma, tiktai be visiškai šiuo atveju netinkančių lietuviškų galūnių. Juk forma „Jackiewiczus“ būtų kažkoks lingvistinis kentauras. Tad prie problemos atsiradimo prisidėjo ir vyraujančios, oponentus kaltinančios „sovietinių mąstymų“, kalbininkų grupės ambicijos.

Prezidentas Valdas Adamkus pažymi, kad ši problema kurstė įtampą tarp Lietuvos ir Lenkijos. Vis dėlto ji šalių bendradarbiavimui smarkiai nepakenkė, nes buvo remtasi tvirtais asmeniniais vadovų santykiais, tarpusavio supratimu. Nei V. Adamkus, nei Lenkijos prezidentas Aleksanderis Kwaśniewskis, o vėliau ir Lechas Kaczyński nenorėjo, kad dėl lenkiškų pavardžių rašybos nukentėtų abiejų valstybių strateginiai ryšiai³⁵.

³⁵ Adamkus V. Paskutinė kadencija. Prezidento dienoraščiai. Vilnius, 2011, p. 162.

Reikšminga lietuvių ir lenkų santykiams tapo 2004 m. rugsėjo 2-oji. Tą dieną lietuvių Vietinės rinktinės kariai veteranai ir Lenkijos Armijos Krajovos veteranai pasirašė Susitaikymo deklaraciją, kad nutraukiami visi vaidai ir nesutarimai, kurie neatslūgo 60 metų. Nors Susitaikymo deklaracijos iniciatyva kilo iš aukščiausiųjų abiejų valstybių institucijų, kariai veteranai suvokė, kad atėjo metas susitaikyti ir nutarė užkasti „karo kirvį“.

Lietuvių ir žydų santykius temdė antisemitizmo apraiškos. Antisemitizmą Lietuvoje daugiausia demonstravo M. Murza ir jo šalininkai, nuo Lietuvos laisvės lygos atsiskyrusios negausios Lietuvos laisvės sąjungos lyderis V. Šustauskas, skustagalviai. Pastarieji pirmą kartą užfiksuoti 1994 m. balandžio 20 d. per futbolo rungtynes tarp Lietuvos ir Izraelio rinktinių, kur jie skandavo: „Žydus pjauk – judos lauk.“ 1999 m. lapkričio 26 d. Kaune V. Šustausko susitikimo su rinkėjais metu buvo sudegintas plakatas su tuometinio Seimo pirmininko V. Landsbergio atvaizdu, labai panašiu į hitlerinėje Vokietijoje naudotas žydų karikatūras, jame buvo ir Dovydo žvaigždė. Deginant plakatą, iš minios girdėjosi šūkliai: „Dekit, Lietuvos žydai.“³⁶

Lietuvos valstybė, jos vadovai nuolat pabrėždavo, kad Lietuvoje nebus taikstomasi su antisemitizmo reiškiniiais. 2000 m. balandžio 14 d. paskelbtas Lietuvos vyskupų laiškas Atgailos ir atsiprašymo dienai, kuriame yra tokie žodžiai: „Apgailime, kad dalis Bažnyčios vaikų Antrojo pasaulinio karo metais stokojo meilės persekiojamiems žydams, neišnaudojo visų įmanomų

būdų jiems ginti, o ypač kad stokojo ryžto paveikti tuos, kurie talkininkavo naciams. Bažnyčios atmintį slegia visos praeities antisemitizmo apraiškos, kurias atsakomybės ir krikščioniškos meilės stokojantys žmonės bando kurstyti ir mūsų dienomis.“³⁷ Vizito į Izraelį 1995 m. vasarį metu Jeruzalėje Prezidentas A. Brazauskas pasakė: „Aš, Lietuvos prezidentas, lenkiu galvą prieš daugiau nei du šimtus tūkstančių nužudytų Lietuvos žydų atminimą. Prašau Jūsų atleidimo už tuos lietuvius, kurie negailestingai žudė žydus, juos šaudė, trėmė, plėšė.“³⁸ Tačiau Prezidento kalba Izraelyje susilaukė įvairių vertinimų Lietuvoje. Žydai dažnai buvo kaltinami lietuvių naikinimu tarybų valdžios metais, holokausto problemų aptarimas buvo lydimas emocijų, bet ne argumentų, neišvengta stereotipų. 1997 m. per Vilniaus Gaono paminėjimo iškilmes neišvengta skandalų. Vilniaus centriniame pašte buvo dalijama proklamacija, kurioje rašoma, kad Gaono laikais visoje Lietuvoje buvo įsteigtas tūkstančių žydiškų smuklių tinklas, pusvelčiui arba skolon girdęs ir moraliskai smukdęs mūsų tautą. Proklamacijos autorius teigė, kad tikrasis žydų Katastrofos kaltininkas yra Vilniaus Gaonas³⁹.

2000 m. Europos vertybinių tyrimų grupės atlikto sociologinio tyrimo duomenimis, su žydais kaimynystėje nenorėtų gyventi net 23 proc. lietuvių⁴⁰. Pats savaime šis skaičius, kaip ir tokio tipo apklausos, nėra labai reikšmingas, bet antisemitines idėjas skleidė

³⁷ Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas, p. 55.

³⁸ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XXI amžiaus pradžios, p. 390.

³⁹ *Morkus P.* Po baltius // Šiaurės Atėnai. 1997, rugsėjo 20.

⁴⁰ *Kuzmickaitė J.* Radikalai susirado fiurerį // Atgimimas. 2004, sausio 30–vasario 5.

³⁶ *Kiaulakis G.* Dešinysis ekstremizmas šiandienėje Lietuvoje, p. 17, 20.

laikraščiai „Respublikos varpai“, „Lietuvos patriotas“, „Žemaitijos parlamentas“ ir kiti. Liūdna, kad tuo laikotarpiu dar palyginti gausiai skaitomame bendranacionaliniame dienraštyje „Lietuvos aidas“ 2000 m. rudenį buvo išspausdinta apie 50 įvairaus žanro antisemitinių publikacijų⁴¹. Tų metų spalio 18 d. „Lietuvos aidas“ paskelbė straipsnius pavadinimais „Žydai, komunizmo teorija ir praktika“, „Ar žydai vėl valdys Lietuvą?“ Pastarajame buvo tvirtinama, kad žydai dabar vėl kas dieną vis labiau įsisiautėja, atėjo laikas jiems organizuoti Tarptautinį tribunolą, skirtą panagrinėti vykdytus ir tebevykdomus žydų nusikaltimus žmoniškumui, taikai ir tautoms. Autoriai rašė: „Mums čia, Lietuvoje, gyvenantiems atrodo, kad pirmiausia į teismą reikia patraukti žydus kaip visų rūšių genocido pradžių pradžią.“ 2001 m. gegužės pradžioje pristatant Mokslų akademijoje Alfonso Eidinto knygą „Lietuvos žydų žudynių byla“ visuomenės veikėja, publicistė Rūta Gajauskaitė pasakė, jog žydai turi džiaugtis, kad jų nužudyta tik 6, o ne visi 18 mln. R. Gajauskaitė teigė, kad „jei visas pasaulis neigiamai vertina žydus, tai metas tą padaryti ir Lietuvai, kurią ši tauta privertė atsiprašyti, o dabar gviešiasi į jos turtą“⁴².

LR Seimas 2000 m. rugsėjo 12 d. priėmė įstatymą, pripažinusį 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos Laikinosios Vyriausybės pareiškimą „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas“ Lietuvos Respublikos teisės aktu. Įstatymas buvo priimtas vos trečdaliu Seimo narių, nepasitarus nei su istorikais, nei su visuomene. Daugelį jis apstulbino

politiniu aklumu ir pilietinės atsakomybės stoka, nes objektyviai užkrovė visą juridinę atsakomybę naštą už holokaustą Lietuvos valstybei ir lietuvių tautai. Rugsėjo 15 d. V. Adamkus išplatino pareiškimą, kuriame buvo sakoma, kad Seimo sprendimas padarė daug žalos ir Lietuvos tarptautiniam prestižui, ir jos visuomenės pilietinei santarvei. Prezidentas kreipėsi į Lietuvos visuomenę ir politines jėgas, laukdamas viešos ir aiškios jų pozicijos dėl minėto įstatymo. Rugsėjo 12 d. įstatymo priėmimas sukėlė daugelio visuomenės atstovų, istorikų, kitų kultūros ir mokslo veikėjų, Izraelio, kitų šalių žydų organizacijų protestus. Seimas protokoliniu nutarimu įstatymą atšaukė. 2001 m. rugpjūtį pirmojo pasaulio litvakų kongreso metu premjeras A. Brazauskas teigė, kad visada dėjęs pastangų ir tikis, kad pavyks atkurti tą pasitikėjimą ir toleranciją, kuria garsėjo Lietuva. „Tam mes turime atvirai ir aiškiai, neslėpdami ir neišsisukindami išsiaiškinti visas holokausto apraiškas Lietuvos žemėje. Mes, lietuviai, irgi esame daug kentėję, todėl jau esame išmokę užjausti kaimyną, patyrusį milžinišką netektį“, – kalbėjo A. Brazauskas⁴³.

Neretai nukentėdavo žydų kapinės. 2001 m. lapkričio 2 d. Mažeikiuose buvo išniekintos žydų bendruomenės ir žydų genocido aukų kapinės. Vartai, tvoros, paminklai buvo aprašinėti antisemitinio turinio užrašais bei simboliais. Valstybės pareigūnai 2002 m. pradžioje raštu įspėjo dešimt mažeikiškių, kurie kaupė informaciją apie nacistinę ideologiją, garbino Adolfą Hitlerį ir ketino sukurti pronacistinę organizaciją Lietuvos nacionalinio išsivadavimo judė-

⁴¹ *Kiaulakis G.* Dešinysis ekstremizmas šiandieninėje Lietuvoje, p. 29.

⁴² Signatarės skandalas // *Vakaro žinios*. 2001, gegužės 5.

⁴³ A. Brazauskas pataikauja žydams // *Vakaro žinios*. 2001, rugpjūčio 29.

Jimas⁴⁴. Seimo narys V. Šustauskas savo vardą „pagarsino“ per Švedijos televiziją pareiškęs maždaug taip: jei ne vokiečiai, tai dabar jis valytų žydams batus. 2002 m. balandį Kauno sinagogos administratorius Mauša Barakas teigė gaunantis anoniminių laiškų, kuriuose raginama „nešdintis iš Lietuvos“, taip pat sulaukiantis įvairių asmenų skambučių, kuriais grasinama fiziniu susidorojimu. Į Kauno sinagogą kartkartėmis užsuka ir nestabilios psichikos ar girtų žmonių⁴⁵. Ekstremistinių grupuočių Lietuvoje nėra gausu, jų nevertėtų suabsoliutinti, bet su jomis galbūt susiję vandalizmo reiškiniai – žydų kapų išniekinimas, kultūros paminklų žalojimas ir kt.

Nuo nepriklausomybės atkūrimo iki 2002 m. birželio Lietuvos Respublikos generalinė prokuratūra yra iškėlus 14 bylų dėl holokausto⁴⁶. 2001 m. vasarį Vilniaus teismas nuteisė 93 metų Kazį Gimžauską, Antrojo pasaulinio karo metais buvusį okupacinės lietuvių saugumo policijos viršininko pavaduotoju. Tačiau Aleksandras Lileikis (90 metų amžiaus), jo buvęs viršininkas, Jungtinių Amerikos Valstijų ištremtas ir grįžęs į Lietuvą 1996 m. birželio 18 d., mirė ir negalėjo būti nuteistas, nors juridinė procedūra buvo pradėta. 2001 m. kovą Lietuvos Respublikos generalinis prokuroras paprašė Didžiosios Britanijos valdžios išduoti kitą įtariamąjį karo nusikaltimais, Antaną Gecevičių (Gečą), gyvenantį Škotijoje⁴⁷.

⁴⁴ Įspėti nacių ideologai iš Mažeikių // Vakarų žinios. 2002, sausio 8.

⁴⁵ Kauno žydai bijo pogromų // Vakarų žinios. 2002, balandžio 20.

⁴⁶ E. Zurofas vėl kaltina Lietuvą // Vakarų žinios. 2002, birželio 13.

⁴⁷ *Plaseraud Y.* Mažumos: tautinių ir etninių mažumų studijų įvadas. Vilnius, 2006, p. 146–147.

Bet netrukus ir jis mirė. Nusikaltėliai lieka nenubausti dėl senyvo amžiaus.

2004 m. pradžioje iš dalies antisemitinių pobūdį turėjo „Respublikos“ vyriausiojo redaktoriaus V. Tomkaus publikuota straipsnių serija. Ji sukėlė reakciją ne tik ir ne tiek dėl savo turinio, kiek dėl nacistinę propagandą primenančių iliustracijų. Lietuvių ir žydų santykiai tebėra problemiški. Tai patvirtina ir 2004 m. sausio pabaigoje žurnale „Veidas“ paskelbti tyrimų centro „Vilmorus“ atliktos apklausos duomenys. Apklausa parodė, jog 20,4 proc. Lietuvos gyventojų požiūris į žydus yra „neigiamas“, 54,8 proc. – „neutralus“, o 20,9 proc. – „teigiamas“⁴⁸. Tarpusavio supratimo siekimas turėtų vykti dviem kryptimis: ne tik lietuviai turi įsisąmoninti žydų holokaustą, bet ir žydai suvokti lietuvių tautą ištikusią tragediją: nepriklausomybės praradimą, trėmimus, stalinines represijas.

Čia svarbus vaidmuo tenka mokykloms, pirmiausia, suprantama, istorijos dėstyviams. Mokytojams buvo ruošiami įvairūs kursai, seminarai ir kitos priemonės, kuriose aiškinama antisemitizmo esmė ir žydų tautą ištikusios Katastrofos mastas bei aplinkybės. Nors vadovėliai šiuolaikiniams moksleiviams nėra svarbiausias žinių šaltinis, vis dėlto jie tebėra reikšmingi. Jau pirmuosiuose nepriklausomoje Lietuvoje išleistuose naujausių laikų istorijos mokyimo priemonėse ir vadovėliuose daugiau ar mažiau vietos skiriama holokaustui nušviesti. Tektų paminėti „Krontos“ leidyklos nuo 1998 m. leistus „Naujųjų laikų istorijos“ vadovėlius 10 vidurinės mokyklos klasei. Ne todėl, kad vienas šio straipsnio autorių

⁴⁸ *Vaiseta T.* Kartų kaita antisemitizmo nepanaikins // *Atgimimas*. 2004, kovo 12–18.

buvo ir vadovėlių bendraautoris. Svarbu kita: šiuose vadovėliuose daug vietos skirta nacistiniam antisemitizmui, nurodant, kad jis – nacių ideologijos šerdis – nuo 1933 m. tapo oficiali Vokietijos valstybės politika. Plačiai aptartas, panaudojant šaltinius ir iliustracijas, holokaustas nacistinės Vokietijos okupuotose šalyse ir atskirai Lietuvoje. Kitų leidyklų vadovėliuose iki šių dienų antisemitizmas bei holokaustas nagrinėjami siauriau, kai kuriuose gana nevykusiai. Apie tai nemažai rašė spaudoje prof. L. Truska.

1998 m. duomenimis, čigonų Lietuvoje gyventa apie tris tūkstančius. Tačiau tikslus jų tautybės asmenų skaičius yra nežinomas, nes dalis jų neturi asmens dokumentų, nuolatinės gyvenamosios vietos. Vilniaus miesto migracijos skyriaus duomenimis, 1998 m. spalio 1 d. Vilniuje buvo registruota 630 čigonų tautybės asmenų: 416 suaugusiųjų, 214 vaikų. LR pasus turėjo 285, leidimą nuolat gyventi – 85, be dokumentų gyveno 44 čigonų tautybės asmenys. Vilniuje dalis čigonų neturėjo pilietybės ar net leidimo nuolat gyventi Lietuvoje, gyveno nelegaliai ir yra registruoti Ukrainoje, Moldavijoje, Baltarusijoje, Kaliningrado srityje. Įgyti Lietuvos Respublikos pilietybės jie negalėjo, nes neturi dokumentų, įrodančių, kad gyvena Lietuvoje. 1989–1991 m. dalis čigonų nepateikė prašymų gauti Lietuvos Respublikos pilietybę. Daugelis jų, norėdami gauti pilietybę, negalėjo pateikti dokumentų: gimimo liudijimo (nežino gimimo metų, vietos, negali suteikti žinių apie tėvus), neturėjo santuokos ar ištuokos liudijimų. Neretai tokie asmenys gyveno turėdami tarybinius pasus⁴⁹.

⁴⁹ Dėl čigonų tautinės mažumos padėties. Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaigai. LVNA, f. 78, ap. 1, b. 95, l. 111.

Didelių problemų kilo dėl vaikų ir jų tėvų mokymosi. 1996–1997 m. m. bendrojo lavinimo ir specialiąsias mokyklas lankė 276, o 1997–1998 m. m. – 197 čigonų tautybės vaikai ir paaugliai. Daugiausia – Vilniuje, Kaune, Panevėžyje. Organizuojant šias tautinės grupės vaikų mokymą, iškilo nemažai problemų: trūksta išsamios informacijos apie mokyklinio amžiaus vaikų skaičių, daugelis jų pradeda lankyti mokyklą pavėluotai, dėl to atsiranda adaptacijos problemų, mokydamiesi ne gimtąja kalba sunkiau įsisavina mokymo programą. Dauguma čigonų vaikų ir tėvų stokoja mokymosi motyvacijos, dėl to čigonų vaikų švietimas glaudžiai susijęs su tėvų švietimu⁵⁰.

2001 m. Tautinių mažumų ir išeivijos departamento užsakymu buvo atliktas sociologinis tyrimas, kuriuo buvo siekiama išsiaiškinti Vilniaus miesto čigonų socialines problemas, palyginti jų padėtį su kitomis visuomenės tautinėmis grupėmis. Tyrimo duomenys parodė, kad didžiausia čigonų problema – išsilavinimas: apie 18 proc. vyrų ir 35 proc. moterų yra visiškai neraštingi, dauguma turi tik pradinį išsilavinimą, neturi jokios profesijos. Didžioji čigonų dalis (83 proc.) mano, kad jų vaikams būtina mokytis, bet ne atskirose mokyklose, o kartu su kitais vaikais bendrojo lavinimo mokyklose. Čigonų dalyvavimas darbo rinkoje yra specifinis ir sunkus – apie 50 proc. vyrų ir 70 proc. moterų jų šeimose nenurodė, ką dirba, o save apibūdino kaip niekur nedirbančius⁵¹. Tradicinės gyvenamosios irimas lėmė didelę čigonų socialinę atskirtį – jie labai sunkiai integruo-

⁵⁰ Ten pat, l. 112.

⁵¹ Paliukienė R. Romų situacija Lietuvoje. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos įgyvendinimas Lietuvos Respublikoje. Seminaro medžiaga. 2004 m. spalio 18 d. Vilnius, 2004, p. 30.

jasi į visuomenę. Lietuvoje jų problemos yra panašios kaip ir daugelyje kitų šalių.

Išvados

Lietuvoje buvo sukurta palanki teisinė bazė apsaugoti ir įgyvendinti tautinių (etninių) mažumų teises. LR sėkmingai diegė tarp-tautinius standartus atitinkančius etninių grupių teisių apsaugos teisės dokumentus. Pagrindinė institucija, per kurią valstybė vykde tautinių mažumų politiką, buvo Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie LR Vyriausybės. Lietuvoje sudarytos palankios sąlygos tautinėms mažumoms plėtoti savo kultūrą, švietimą, puoselėti tradicijas, išpažinti religiją, steigti kultūrinės ir visuomenines organizacijas. Gyvenančios krašte tautinės mažumos turtino mūsų bendrą kultūrą, ugdė pakantumą.

Lietuvos rusai gana sėkmingai integrovosi į visuomenę. Lenkai dažniau rinkosi

atskirumo nuo tautinės daugumos laikyseną. Daug problemų kėlė lenkų vietovardžių, pavardžių rašymas pase. Toli gražu ne visiems lenkams Lietuvos valstybė yra „sava“. Tautinę nesantaiką kurstė antisemitizmo apraiškos, kai kurios publikacijos spaudoje. Čigonų padėtis, nepaisant Vyriausybės programos, įvairių projektų įgyvendinimo ir kitokių pastangų, tebėra sudėtinga – čigonai labai sunkiai integruojasi į visuomenę. Aktualu išlieka tyrinėti etninės nesantaikos atsiradimo problemas ir imtis prevencijos šioje srityje. Svarbi vieta ugdant tarptininį, tarpkultūrinį dialogą priklauso švietimui, gilesnei pažinčiai su tautinių mažumų kultūrinio gyvenimu, ypač pabrėžiant totalitarinių režimų padarytus holokausto, masinio teroro ir kitus nusikaltimus, aiškinant sudėtingas Lietuvos istorijos, jos santykių su gretimomis valstybėmis problemas.

ETHNIC MINORITIES, STATE AND SOCIETY IN LITHUANIA IN THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURY

Petras Biveinis, Algis Povilas Kasperavičius

S u m m a r y

The paper deals with ethnic relationships in Lithuania between 1992 and 2004. The publication builds on the earlier paper on ethnic relationships in Lithuania between 1988 and 1992, published in the *Studies of Lithuania's History*, Vol. 20. The authors of the article point out that Lithuania has developed a legal body favourable for the protection and enforcement of ethnic minority rights. The Republic of Lithuania was successful in implementing documents ensuring the protection of ethnic minority rights in accordance with international standards. The authors discuss the activities of the Department of Ethnic Minorities and Emigration under the Government of the Republic of Lithuania and other local and management authorities implementing the national policy on ethnic minorities.

Lithuania has created favourable conditions for ethnic minorities to develop their culture and education, to foster their traditions, confess their religion, and establish their own cultural and public organisations. However, cases of ethnic strife persist. Ethnic discord was caused by manifestations of antisemitism or mass media publications. Considerable issues surrounded the decisions on the way of writing Polish place names and surnames in passports. The integration of Russian Lithuanians into local society was quite successful, while many of the Poles chose to stay detached from the ethnic majority. Despite the implementation of the Government programme and various projects and other efforts, the situation of Roma remains complicated: the integration of the community members into

society is slow. According to the authors, the studies of causes behind ethnic disagreements remain relevant, and prevention measures need to be taken in this field. The interethnic and intercultural dialogue should be cultivated through education and a deeper understand-

ing of cultural life of ethnic minorities, particularly emphasising the crimes of holocaust and mass terror carried out by totalitarian regimes, and explaining the complex problems of Lithuania's history and relationships with the neighbouring countries.

Įteikta 2012 09 04

Parengta skelbti 2012 10 08